

MANAS DESTANI'NDAKİ BAZI SAYI YAPILARI VE SAYI İSİMLERİ ÜZERİNE

Tilek ŞARŞENBEK UULU*

Öz

Günümüzde Manas Destanı'nın 80'den fazla varyantı vardır. Bunların arasından klasik varyant olarak değerlendirilenlerden biri S. Orozbekov'un varyantıdır. S. Orozbekov'un (1867-1930) Manas Destanı'nı derleme faaliyetleri 1922-1926 yılları arasında gerçekleştirilmiştir. Söz konusu varyantın metni toplam 180.378 mısradan oluşmaktadır. Destanın ayrı ayrı bölümleri 1940'tan itibaren yayınlanmaya başlamış olsa da metnin tamamı ancak 2010 yılında basılmıştır. Manas Destanı dil açısından önemli bilgiler arz etmektedir.

Makalemizde Manas Destanı'nın S. Orozbekov varyantındaki sayıların bazı farklı yapıları üzerinde duracağız. Söz konusu destanda Eski Türkçedeki *artuki* kelimesini kullanarak katmalı yapıları oluşturma yönteminin korunduğu örneklerle rastlamak mümkündür. Bunun dışında "bin" üzerindeki sayıların farklı ifade edildiği durumlar vardır. Genel Türkçede bilinmekte olan "miñ" (*bin*), "tümön" (*tümen*) vb. sayı isimlerinin yanı sıra "yüz bin" ve milyonlu sayıları ifade eden sayı isimlerinin de kullanıldığı durumlardan bahsedilecektir.

Anahtar Sözcükler: Manas Destanı, sayı isimleri, artuki, ilek, san, tümen.

SOME NUMBER STRUCTURES AND NUMBER NAMES IN THE
MANAS EPOS

Abstract

Nowadays more than 80 versions of the epos are available, including a classic version by S. Orozbekov. Eclectic of the epos upon Orozbekov's recitation was accomplished between 1922 and 1926. This version was composed of 180378 lines. It was not until 2010 when this version was published as an entire text, but in fact in its separate parts. The Manas epos itself as an important linguistic phenomenon.

The article will focus on some number structures found in S. Orozbekov's version of the epos. It is a common knowledge that in the Old Turkic, numbers greater than 30 were formed with the word *artuky*. This number formation method can also be observed in the epos Manas. Apart from this, there are cases when numbers greater than 1000 were formed employing a different method. Thus, In Orozbekov's version some of the Common Turkic number names such as "miñ" (thousand), "tümön" (hundred thousand) and the likes were used. Together with these number names some other expressions equivalent to the numbers of a "hundred thousand" and a million were employed.

Keywords: Manas epos, number name, artuki, ilek, san, tümen.

* Yüksek Lisans Öğrencisi; Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, kguulu@gmail.com.

Giriş

S. Orozbekov'dan (1867-1930) Manas Destanı'nı derleme faaliyetleri 1922 ile 1926 yılları arasında K. Miftakov, I. Abdrahmanov gibi araştırmacılar tarafından gerçekleştirilmiştir. Destanın derlenen Manas bölümü (Semetey ve Seytek bölümleri derlenmemiştir) 180.378 mısradan oluşmaktadır. Destanın ayrı ayrı bölümleri 1940'tan itibaren yayınlanmaya başlamış olsa da metnin tamamı ancak 2010 yılında basılmıştır. Ayrıca Kırgız Bilimler Akademisi tarafından 1995 yılından itibaren yayınlanmaya başlanan destanın metin, dizin, açıklama ve sözlükten oluşan destanın akademik baskıları 2014 senesinde tamamlanmıştır (bk. Kaynaklar).

S. Orozbekov varyantı Sovyetler döneminde içeriğindeki Panislamizm, Pantürkizm görüşlerinden dolayı yeterince ele alınmamıştır. Bağımsızlık yıllarındaki S. Orozbekov varyantının dili üzerinde yapılan önemli çalışmalar Abak Biyaliev'e aittir: *Manas Eposunun Tili cana Stili (Manas Destanı'nın Dili ve Üslubu) (Bişkek, 2004)*, *Uluu Manasçı, Fenomen Sagınbay Orozbekov (Ulu Manasçı ve Fenomen Sagınbay Orozbekov) (Bişkek, 1998)*. Bu çalışmalarda adı geçen varyantın başka varyantlardan anlatım üslubu, içeriği ve kelime dünyası açısından farklı bir öneme sahip olduğu vurgulanmıştır.

B. Oruzbayeva Manas Destanı'nın diliyle ilgili şunu belirtmektedir: “Destan bütün halkın konuşma dilinin söz varlığını içermekle beraber bünyesinde arkaik ve alıntı kelimeleri, kişi, yer ve halk adlarını, lakapları, göçebe hayata özgün çok çeşitli mesleklerin terimlerini içermektedir” (Oruzbayeva, 2004). Bu sıralanan özellikler Manas Destanı'nın S. Orozbekov varyantında da mevcuttur. Bu özelliklerden biri de bazı sayıların yapısı ve sayı isimlerinin kullanımıyla ilgilidir.

Manas Destanı'nda cenkler, askerî harekâtlar gibi olayların anlatımında sayılar önemli yer tutmaktadır. Ele aldığımız varyantta bunlar anlatılırken sayı oluşturmanın eski biçimlerinin kullanıldığına rastlamak mümkündür. Bazı durumlarda ise Manasçının bizzat kendisi sayı isimlerinin açıklamasını yapmıştır. İleride bu konular üzerine duracağız.

1. Sayı Yapıları

1.1. On cüz

Manas Destanı'ndaki sayıları oluşturmanın bazı farklı biçimlerinden B. Yunusaliev *Kırgız Diyalektologiyası* (Frunze, 1971) adlı çalışmasında söz eder. B. Yunusaliev bu çalışmasında Kırgız Türkçesinin Güney-Batı ağzında binden fazla sayıların farklı bir şekilde ifade edildiğine değinir. Şöyle ki, bu ağzda “bin yüz” için “on bir cüz”, “bin altı yüz” için “on altı cüz”, “iki bin” için “cıyırma cüz” vb. gibi söylenmektedir (Yunusaliev, 1971: 188). Adı

geçen bilim adamı bunun ardından aynı sistemin S. Orozbekov varyantında da olduğunu söyleyerek şu örneği getirir:

Çıncırğa salgan col menen	Zincirle koyulmuş yol üzerinden
Kambardın uulu Aydarkan	Kambarın oğlu Aydarkan
Kırk altı cüz kol menen...	Dört bin altı yüzlük ordu ile.

(S. Orozbekov)

B. Yunusaliyev Kırgız Türkçesinin Kuzey ağzında da sayıların benzer yapıda kullanıldığını ve bugün bunun ancak destanın dilinde muhafaza edildiğini vurgulamıştır. Adı geçen varyantın hangi baskısından tespit edildiğinden söz etmemekle beraber B. Yunusaliyev söz konusu dil olayını sadece bu bağlamda ele almış ve konuyu derinletmemiştir¹.

Manas Destanı'ndaki şu satırlar da dikkate değer:

Muruntadan Türk uulu,	Eskiden Türk oğlunun,
Cazılğan dalay kanatı.	Kanadı her yere yayılmıştır.
Añdasañar uşu eken	Anlıyorsanız böyle imiş
Atañardın sanatı.	Babalarımızın sayı sistemi.
On cüz bolso miñ degen,	On yüz olsa bin demiş,
Oyu çolok adamdar	Düşüncesi zayıf adamlar
Oşonu da bilbegen. (VII, 219)	Bunu dahi bilmemiş.

Getirdiğimiz örnekte Manasçı neredeyse sayı yapılarının açıklamasını yapmaktadır. Yani *yüz çarpı onun bin* edeceğine dair bilgi arz etmektedir.

Bir başka örnek:

Askerin taştap salganı,	Askerini bırakıp
Kanga uçurap kelem dep,	Hanı ziyaret edeceğim diye,
Kırk cüz kişi alganı.	Kırk bin kişi aldı.
Kanına Soorun barganı. (I,126)	Soorun, hanına vardı.

Söz konusu hesaplama sisteminin Türk dilinin hangi dönemine ait olduğu konusunda kesin bilgimiz yoktur. 1988'de Moskova'da neşredilen Türk Dillerinin Karşılaştırmalı

¹ bk. Kırgız Diyalektologiyası. Frunze, 1971, s. 188

Gramesinde bunun gibi sayı yapısı Türkmencenin ağızlarında kullanıldığı kaydedilmiştir: “onki yüz” “*bin iki yüz*”, “on beş yüz” “*bin beş yüz*” (SİGTY-M, 182). Muhtemelen bu sistem “bin” (prototibi: *byñ (E.V. Sevortyan; *pyñ (A.M. Şerbak)) sayı isminin Türk diline girmesinden önceki dönemlerde kullanılmıştır. Karl Menges’e göre adı geçen sayı adı Türk diline başka bir dilden girmiştir (Menges, 2000: 197).

Aşağıdaki örneklerde “miñ” (bin) sayı adı ilave edilerek söylenmiştir.

Esenkandın elinen	Esenkan’ın avamından
Elüü cüz miñ kol keldi,	Elli binlik ordu geldi,
Çaap tüşüp talkalap	Vurarak düşürüp tahrib edip
Biz karatkan köp eldi. (I, 210)	Bizim bastığımız çok halkı

N. Ö. Çeçeybayeva’ya göre “milyon” kelimesi kullanılmaya başlamadan önce Kırgız Türkçesinde söz konusu sayı bu yapı aracılığıyla ifade ediliyordu: “on cüz miñ” =1 000 000 (*bir milyon*) (Çeçeybayeva, 1978: 34). Bunun gibi başka örnekler şunlardır:

Böksö şiber col menen,	Bayırdaki çimli yol ile,
On cüz miñ orçun kol menen,	On binlik büyük ordu ile,
Oyon Manas zor menen. (VI, 263)	Heybetli yiğit Manas ile.
On ceti cüz miñ askerdin	On yedi bin askerin
Kırgız kırgın salganda	Kırgızlar bozduğunda
Kızıl kanı çoşuldu. (III, 49)	Kırmızı kanı aktı.

1.2. Artık

Bilge Kağan yazıtının 34. satırında “otuz artukı üç” yaşına (*otuz üç yaşında*) ifadesi geçmektedir. Türkiye Türkçesine *fazlası* veya *küsürü* diye aktarabileceğimiz *artukı* kelimesi Eski Türk (Runik) Harfli Yazıtlarda “otuz birden” büyük sayıları ifade ederken kullanılmıştır (Tekin, 2003: 129). Anlaşıldığı üzere tam sayının fazlası veya küsürü *artuk* kelimesinin yardımıyla ifade edilmektedir. Bununla ilişki kurabileceğimiz bir üslubu Manas Destanı’nda da görmekteyiz:

Teyiştin eli koşulup	Teyiş’in halkı katılarak
Ceti cüz miñ kol eken,	Yedi yüz binlik ordu olmuş
Otuz miñ ele artığı . (III, 158)	Fazlası da otuz bin imiş (730 000)

Görüldüğü gibi destanda anlatılan Teyişin halkı birleştikten sonra ordunun sayısı toplam “yedi yüz otuz bine” ulaştığı “*ceti cüz miñ artıgı otuz miñ*” (yedi yüz fazlası otuz bin) şeklinde ifade edilmektedir.

Cetimiş kün toluptur,	Yetmiş gün olmuş,
Ceti kün artık boluptur,	Fazlası yedi gün olmuş
Cetimiş ceti kün bolup,	Yetmiş yedi gün olup
Ayban bolgon bulardın	Hayvana dönmüş bunların
Kündüz künü tün bolup,	Gündüzü gece olup,
Panus kan ıylap zarlanıp,	Panus han ağlayıp hüzünlenip
Tirilikke ardanıp. (V, 212)	Kaderine küsmüş. (77)

Eki cüz miñden artıgı	İki yüz binden fazlası
Otuz cetige toluptur. (V, 285)	Otuz yediye varmış (200 037)

Seksen dört kişi dört menen,	Seksen dört kişi dört ile (?)
Cağında köp Kırgız,	Tarafında çok Kırgız
Altı uruu Alaş el menen,	Altı boy Alaş halkı ile
Artınan gelip arbişip,	Arkasından gelerek çoğalıp
Eki cüz miñ toluptur,	İki yüz bin olmuş,
Eki cüz miñden artıgı	İki yüz binden fazlası
On toguz miñ boluptur. (V, 525)	On dokuz bin olmuş. (219 000)

Eski Türkçede kullanılmış olan bu katmalı yapı Manas Destanı'nın dilinde bu şekilde devam etmiştir.

2. Bazı Sayı İsimleri İle İlgili

Aşağıda günümüz Kırgız Türkçesinden ve genel Türk dilinden farklı olarak kullanılan sayı isimleri üzerinde duracağız.

2.1. San

K. Yudahin'in Kırgızca-Rusça sözlüğünde bu kelimenin altı anlamı tespit edilmiştir: 1) sayı, 2) gazete veya dergi sayısı, 3) çok fazla, (bazen) “on bin”, 4) *matematikte* rakam, 5) *gramerde* köptük san - çokluk şahıs, cekelik san - teklik şahıs, 6) *gramerde* sayı sıfatı: eseptik san – asıl sayı sıfatı, irettik san – sıralama sayı sıfatı vs. (KRS, 132). Bizi söz konusu kelimenin üçüncü anlamı ilgilendirir. K. Yudahin bu anlam için *folk*.² kısaltmasıyla şu örneklere yer vermiştir: Karañ koyup, kaniñ kel, “miñiñ” koyup “saniñ” kel (*Sıradan birin deñil hanın gelsin, bininiz deñil sayısızca çoğunuz gelsin*); “sandı-tümön” (sayısızca, çok fazla) (t'ma-t'muşsaya) vb. K. Yudahin sözlüğünde “san” kelimesinin *on bin* anlamına da geldiğini kaydetmişse de sunulan örneklerinde bunu kanıtlamamıştır. İleride bu eksiği gidermeye çalışacağız. Yukarıdaki örneklerdeki K. Yudahin'in uygun gördüğü *sayısızca* ve *çok fazla* (nesmetnoe koliçestvo) ifadelerinin yerine *on bin* diyeceksek “bin” sayısına karşıt oluşturulmuş olur: *bin şöyle dursun on bininiz gelsin (korkmam)*. Böylece mantığa uygun bir açıklama elde etmiş oluruz. “Sandı tümön” ikilemesi ise Kırgız Türkçesindeki “erdi katın” *karı koca* (çift), Türkiye Türkçesindeki *gece gündüz* (günün her vakti), *büyük küçük* (her yaştaki kişiler) ikilemelerinde olduğu gibi tek bir anlam yargılamaktadır. Bir başka deyişle, “sandı tümön” ikilemesi *on bin* sayısını ifade eder. Yine K. Yudahin'in sözlüğünden örnek verecek olursak: “Sandı tümön” kol bolso, cazganbay coogo bir tiygen (*Düşman on binlik bir ordu ise de, korkmadan saldıracak (kahramandır)*) (KRS, 132).

Eski Türkçe *sa-* (*düşünmek, saymak, hesaplamak* DTS, 478) fiillinden türemiş olan “san” kelimesinin niçin *on bini* bildiren sayı ismi olarak kullanıldığı belli değildir. *Sravnitel'no İstoriçeskaya Grammatika Tyurkskih Yazıkov: Morfolojiya* (Baş editör E. R. Tenişev, Moskova, 1988) adlı çalışmanın yazarları Sibiryaya Türk dillerinde *on bin* anlamında *ban* < Çin. *wan*, Salarcada yine Çince olan (*pir*) *zanzi* kelimeleri kullanıldığını belirtmişlerdir (SİGTY-M, 178). Bu sayı isimleri ile bizim ele aldığımız *san* kelimesi arasında bağ kurmak zordur. İlk kelimedeki üç sesin iki sesi uymakta olsa da *b* veya *w*'nin *s*'ye dönüşmesini izah etmek güçtür. Fakat, *zanzi* kelimesinde Kırgız Türkçesinde *z>san+Ø* şeklindeki değişme ihtimali daha büyük gibi.

Manas Destanı'nda “san” kelimesinin doğrudan *on bin* sayı isminin yerine kullanıldığı durumlar çoktur:

Bata turgan cay da cok

Sıgabileceğimiz yer de yok

Kız-katını, karı-caş

Kız, kadın, yaşlı ve genç

² Folklor – Halk anlatısı

Kırk san keler adambız. (III, 256) (Toplam) **Kırk bin** kişiyiz

Bu örnekteki “kırk san” *kırk bini* ifade eder. Fakat bu *pek çok* anlamını kazandırmak için de söylenmiş olabilir. Çünkü “kırk” sayısı³ Türklerde çokluk anlamı taşıyan bir sayıdır.

Balası curtka kan bolor,	Oğlu yurdun hanı olur
Başkaga kıyın can bolor,	Başkaların başına bela olur
Askeri altı san bolor,	Askerinin sayısı atmış bin olur
Nak uşunun tuşunda	Onun hükmettiği dönemde
Atpay Türk cay bolor,	Tüm Türkler hür yaşar
Kakanga salar kaarın,	Çine öfkesini saçar
Kaapırğa salaar zaarın (VI, 74)	Kâfirlerin korkusu olur.

Kazat colun bet alıp	Gazânın yolunu tutmuş
Kankor cürdü bastırıp,	Yiğit Manas at sırtında gidiyor
Toguz sança kol menen	Doksan bine yakın askeri ile
Ürgönçtü bettep col menen... (MKEBE, 1175) Ürgönç’e doğru giden yol ile.	

S. Orozbekov on bin için alternatif bir sayı ismi olan **san** kelimesi için şöyle açıklamalarda bulunur:

Atañ-babañ sanatın	Dedelerinin sayı sistemini,
Abiret algın okugan.	İbretle öğren, ey okuyan kimse
On miñ bolso san degen,	On bin olunca san derlerdi
On sandı bilgen kişini	On sana hükmedene de
Ordoluu orçun kan degen (III, 270).	Ordusu var bir han derlerdi.
On miñ bolso san degen,	On bin olsa san denmiş,
On san bilgen kişini	On sanı bilen kişiye
Ordo tutkan kan degen. (VII, 219)	Ordo (han sarayı) tutan han denmiş.

³ bk. Gordelevskiy V. A. (1945). Çislitel’noye 50 v Turetskom Yazıke. İzvestiya Otdeleniya Literaturı İ Yazıka AN SSSR, T IV, 3-4, 146.

Şu mısralarda “tümön” ve “san” sayı adları bir araya gelerek bir anlam bütünlüğü oluşturmuştur:

Neçe tümön, neçe san ,	Nice tümen, nice on binler
Neçe çıytay, neçe kan	Nice çıytay ⁴ , nice han
Eñ çetinde Esen kan	Ta kenarında Esen han
Askerdin alıp surağın,	Askerlerinden rapor alıyor,
Almambet özü oylop cür	Almambet ise düşünmekte
Añ izdööçü ubağın (VI, 78)	Avlanacağı zamanı

“San” kelimesinin Türk dilinin eski dönemlerinde *on bin* anlamında kullanılıp kullanılmadığına dair bilgimiz yoktur. Bu yukarıda söz ettiğimiz *wan* veya *zanı* şeklindeki yabancı kelimelerin değişmiş şekli de olabilir.

2.2. İlek

“İlek” sayı ismi üzerinde örnek sayısı sınırlı olduğu için fazla yorum yapma imkânımız yoktur. Manas Destanı’nda iki defa geçer. Bunların birinde “ilek’in” milyonu bildirdiğinden bahsedilir.

On san bolso bir ilek ,	On san olunca bir ilek derlerdi
Obolku Türktün sözündö	Evvelki Türkün dilinde
Milliondu kim bilet.	Milyonu kim bilirdi
Ata-babañ sanatın	Atalarının nasıl hesapladığını
Almağınız çoñ mildet.	Öğrenmeniz büyük borçtur
On ilegiñ bir tümön,	On ilek bir tümendir
Uşu sanat Türkü til,	Bu sayı Türki dildedir,
Oylonboston er cürgön (III, 270).	Bunu düşünmeden erler geziyorlar.

Burada bir tutarsızlık söz konusudur. “On san” (10*10 000) aslında *yüz bin* olması gerekirken Manasçı “on sanın” (*on binin*) bir “ilek” olup bunun *milyon* olduğunu sonraki satırda anlatmaktadır. Yoksa milyon kelimesiyle anlatılanlar alttaki “tümön” sayı adıyla mı ilgili? K. Yudahin’in Kırgızca-Rusça sözlüğü ve K. Karasayev’in alıntı ve eski kelimeler sözlüğü olan Kamus Naama (1996) şüphemizi doğrulamaktadır.

⁴ Yudahin’in sözlüğünde Çinli askerlerin alt rütbelerinden biri - KRS, 385

K. Yudahin'in sözlüğünde "ilek" kelimesinin Farsça olup sayısızca çok (nesmetnoye koliçesstvo) anlamına geldiği, kelimenin asıl anlamının ise *yüz bin* olduğu kaydedilmiştir. Söz konusu kelime için şu örnek verilmiştir:

Cetimiş ilek coo kelse,	Yedi milyon düşman askeri gelse de
Ceke aralap kol salgan	Tek başına içine karışıp saldıran
Arstan Manas Çubagı	Arslan gibi Manas'ın Çubag'ı (KRS, 299).

K. Karasayev de sözlüğünde bu parçayı örnek vererek "ilek" kelimesinin *yüz bini* ifade ettiğini belirtir ve parantez içinde eski Kırgız kelimesidir (bayırkı Kırgız sözü) açıklamasını yapar (KN, 341). S. Orozbekov kelimenin Farsça olduğuna ilişkin bilgiler verir:

Alda kaday sanat – dep,	Bu nasıl bir sayı diye
Azır turgan Türk uulu	Şimdiki zaman Türk oğlu
Buga bolbo darkümön.	Bundan şüphelen olmasın.
On tümönü top bolor,	On tümön top olur,
Türkü tildin sanatı	Türkü dilin sayısı
Tübü oşo cerge toktolor.	İşte burada sona erir.
İlek degen barsı til,	İlek Fars dilindedir,
İzdebegın Türk uulu,	(Başka yerden) Aramayın Türk oğlu,
Öz atañdın sözün bil. (VII, 219)	Öz babanın sözünü bil.

Ortaçağ Rusya'sında yaşamış olan Afanasiy Nikitin'in Hindistan'a 1466-1472 yılları arasında yaptığı yolculuk sırasında tuttuğu notlardan oluşan *Üç Deniz Ötesine Seyahat* günlüğünde Farsça olarak şu cümleyi yazmıştır: Azar **lek** baht başet sat azare **lek** buradaki insanların sayısı yüz lektir, bazen yüz bin lek olur (s. 177) (Nosovskiy, Fomenko, Velikaya Smuta: Konets İmperii, Moskva, 2007). Burada "lek" kelimesinin sayı ismi olduğunu tahmin edebiliriz. Söz konusu kelime ile ilgili net bir bilgileri Bâbü-Nâme vermektedir. Reşit Rahmeti Arat'ın yayına hazırladığı Bâbü-Nâme'de şu cümleler geçmektedir: *Hindistan ahalisi bu dağa Sevâ-**lek**-perpet der. Hind dilinde sevâ "dörtte bir", lek "yüz bin" ve perpet "dağ" demektir; yâni dörtte bir ve yüz bin dağ ki, yüz bin dağ eder...; Bir de hindliler adedleri güzel tâyin etmişlerdir: yüz bin - bir lek; yüz lek -bir kürür; yüz kürür - bir erb...* (Arat, 2000: 438; 467). Görüldüğü gibi Bâbü bu kelimenin Hintçede olduğunu vurgulamaktadır. Bunu Çağdaş Rusça Hintçe Sözlük de doğrulamaktadır. Bu sözlükte ele aldığımız kelime "lāk(h)" (*yüz bin*) şeklinde

kaydedilmiştir (SRHS, 997). Fakat Kâmûs-ı Türkî (s. 1244) ve Osmanlıca Türkçe Ansiklopedik Lûgat'ta (s. 549) لک “lek” Farsça olarak *yüz bin* diye anlamlandırılmıştır. Özellikle F. Steingass'ın Farsça İngilizce sözlüğünde لک “lek” kelimesi *A hundred thousand (yüz bin)* diye geçer (PED, 1127). A.M. Şçerbak “lek” sayı ismini *yüz bin* anlamında Çağataycadan kaydetmiştir (Şçerbak, 1962: 137). Bu kelimenin Hint mi yoksa Fars mı kökenli olduğu bizi pek ilgilendirmemektedir. Gerçek şu ki “lek” sayı ismi Hint-Avrupa dil ailesinde yer alan bu dillerin (muhtemelen ortak sayı ismidir) birinden Kırgız Türkçesine geçmiştir. Kırgız Türkçesi Hindi ile yakın temaslarda bulunmadığına göre bu dil Farsçadır. Farsça kelimeler ise Kırgız Türkçesine Tacikçe ve Çağataycanın devamı olan Özbekçe ve Uygurca aracılığıyla girmiştir (Mamıto, 1999: 162). “İlek” (*yüz bin*) sayı isminin destanda kullanılması S. Orozbekov'un bu halklarla temas içinde bulunduğunu ya da onun Çağatayca yazılmış eserlerden yararlandığını göstermektedir.

Bu sayı isminin ilk sesi ön türeme (*prothesis*) olayının gerçekleşmesi sonucudur lek>i+lek (ki bu Türkiye Türkçesinde yaygın bir ses olayıdır: Türkiye Türkçesinde *station>istasyon, ruze>oruç* vs. Kırgız Türkçesinde *spravka>ısprapka, rahmat>ırahmat* vs.).

2.3. Tümön

Manas Destanı'nda söz konusu kelimenin bazen çokluk ifade etmek için, bazen de net bir sayıları bildirmek için kullanıldığını görmekteyiz.

Sadece çokluk anlamında kullanıldığını düşündüğümüz durumlar:

Türkstan bizge cer emes,	Türkstan bizim memleket değıl,
Tümön kıtay el emes,	Sayısız Çin bizim halk değıl,
Sürüşö ketseñ bul cerde	Çarpşırsan eğer burada
Tügüñdü koyor neme emes (V.552).	Tamamen yok edecek gibi
Oyku kaykı bastırıp,	Şuraya buraya atını yürütüp
Kelip Koñur kent urdu,	Koñur gelip kent yaptı
Tün içinde tümöndöp ,	Gece yarısında çoğalıp
Kent түbüñdö el turdu.	Kentin etrafına kişiler yerleşti
Kent degeniñ munara,	Kent dediğimiz minaredir
Añdap körsöñ bularga,	Bakıp anlasan bunlara

Toguz miñ kulaç biyigi,	Yükseklığı dokuz bin kulaç
Koñguroosun bir ursa,	Zilini bir çaldı mı
Toguz kündük coluna	Dokuz günlük yoldaki yere
İras eken tiyimi. (MKEBE, 1787)	Ulaşacakmış

Tügötmökkö Kırgızdı	Yok etmek için Kırgızı
Tümön kaapır kozgoldu,	Sayısızca çok kafır harekete geçti
Arbagım cardam berbeseñ,	Koruyucum sen yardım etmezsen,
Al-abalım ne boldu? (V, 507)	Ne hale düşeceğim (-i bilirsin)?

Serbiya Türüktür,	Sırbistan Türktür
Sendelip tümön cürüptür,	Pek çoğu çile çekmiş
İtalya Türüktür,	İtalya Türktür,
İmerilbey cürüptür.(V, 21)	(Bunlar) dönmemişler

Bunun sayı ismi olarak kullanıldığı durumlar: (Söz konusu kelimenin diğer sayı isimleriyle bir araya gelmesi bunun tespitinde ölçüt olarak değerlendirilmiştir.)

Alıbiz cetpey koydu – dep,	Gücümüz yetmedi diye
Almambet bizdi soydu – dep,	Almambet bizi yok etti diye
Kıtaylar kabar salganbı?	Çinliler haber mi gönderdi?
Kıyratayın anı – dep,	Yıkayım ben onu deyip
Kızıl Oyuk döo degen	Kızıl Oyuk dediğin dev
Kırk tümön asker alganbı (VI, 336.)	Dört yüz bin asker mi topladı
Cazayıl atkan candar bar,	Küçük topla ateş eden zatlar var
Calpı baarı dürbögön	Cümlesi telaş içinde
Cayıl kıtay zañgarlar.	Kızgın Çinli zañgarlar (askerî rütbe)
Eçe tümön , eçe san,	(Onların sayısı) on binlercedir

Eñ ulugu Esen kan,

En büyüğü de Esen handır

Elin körgön bolor tañ. (MKEBE: 1771) Halkını gören hayret eder.

Divanü Lûgat-İt-Türk'te “tümen” *epeyce çok* diye anlamlandırılmıştır (DLT, I: 402). Türk dillerinin karşılaştırmalı gramerinin yazarları bu kelimenin Farsça kökenli olduğunu vurgulayarak Genel Türk dilinde “tümen/tümön” “*on bine*” eşittir demektedirler. Bunun ardından “tümön” kelimesinin Tuvacada ve Altaycada “*tümen*”, Hakasçada “*tüben*” şeklinde *pek çok*, *epeyce* anlamında kullanıldığından söz etmişlerdir (SİGTY-M, 178). Kırgız Türkçesinde bu sayı adının *sayısızca*, *epeyce* anlamı ağırlık gösterir. Tümön tüyşük *pek çok kaygı*, birdiki miñge miñdiki tümöngö *birisiniki binine bininden herkese* (dedikoduyla ilgili) (KRS, 281).

Şu satırlardan S. Orozbekov'un “tümön/tümeni” *bir milyon* olarak değerlendirdiğini de görmekteyiz:

On **ilegîñ** bir **tümön**,

On ilek bir **tümendir**

Uşu sanat Türkü til,

Bu sayı Türkî dildedir,

Oylonboston er cürgön (III, 270)

Bunu düşünmeden erler geziyorlar

Görüldüğü gibi Manasçı *yüz bin* olarak değerlendirilmekte olan “ilekten” on tane olunca bir “tümen” yani *bir milyon* olacağını açıklamaktadır. “Tümeni” *milyon* sayı ismiyle ilişkilendiren başka kaynaklar daha vardır. Kaşgarlı Mahmud'un sözlüğünde “tümen miñg”: *bin kere bin*, “*bir milyon*” yapısı yer almıştır (DLT, I, 402). Çağataycada “yüz tümen” yapısı “*milyona*” eşittir (Şçerbak, 1962: 137).

2.4. Azar

“Azar” kelimesi çoğu zaman tümön sayı ismiyle bir araya gelerek kullanılmıştır. Aynı şekilde bu kelimenin de hangi sayıyı bildirdiği açık değildir. Aşağıdaki mısralara bakarak “azarın” *on bin* üzerindeki sayıları ve çokluk ifade etmek için kullanıldığını düşünebiliriz.

Törtünçü kündö töröñüz

Dördüncü gün olduğunda

Manas cetip barganı.

Beyiniz Manas vardı.

Az gana emes mol menen,

Azıcık değil çok (asker) ile birlikte,

Altı cüz miñ oltuz miñ

Altı yüz bin oltuz bin(den oluşan)

Azar tümön kol menen. (III, 73)

Sayısızca ordu ile beraber.

Añdap kördüň baarıñar	Hepiniz bunu idrak ettiniz
Azar tümön kol alıp,	Kendisiyle beraber sayısızca asker alıp
Altaylıktın Manası	Altaylının Manası
Naamanga kelip kalganı. (VI, 230)	Naaman'a geliverdi.
Attanıp Akim-Atadan,	Akim-Ata'dan yola çıkıp
Azar tümön kaçça can,	Sayısızca kişi
Aybattuu katuu Manas kan,	(Ve) heybetli Manas han.
Asılışkan düşmanı	O zamanlarda Alaşın
Aman kalbay çok bolgon	Karşısına çıkan düşmanı
Al kezekte alaştan. (VI, 276)	Sağ kalmadan yok olurmuş
Kaptagan kıyan can keldi,	Sel gibi basan (çok) kişi geldi,
Az bolgondo altı san keldi,	En az altmış bin geldi
Almak için Aygandı	Aygan'ı almak için
Azar tümön can keldi. (MKEBE, 1320)	Sayısızca kişi geldi.

Ele aldığımız kelime Farsçadaki *bin* anlamına gelen هزار *hezar* kelimesinden gelmektedir (PRS, 635). Ancak görüldüğü gibi destanda bu farklı anlamdadır. K. Yudahin'in sözlüğünde "azar" kelimesi "san", "ilek" ve "tümön" kelimelerinde olduğu gibi *pek çok*, *sayısızca* (nesmetnoye koliçestvo) ve parantez içinde "bin" diye anlamlandırılmıştır (KRS, 25). "Azar" sayı adının Manas Destanı'nda asıl anlamında kullanıldığını düşünürsek Kaşgarlı Mahmud'un sözlüğünde yer alan ve Besim Atalay'ın *milyon* diye anlamlandırdığı **minğ tümen** ifadesine benzer bir durumla karşılaşırız. Yani azar (*bin*) tümen (*on bin*) = minğ (*bin*) tümen (*on bin*).

2.5. Top

Yine adı geçen varyantın akademik baskısının 3. Cildinin 270 sayfasına dönerek Manasçının fikrinde sayıların en büyüğü olan "top" kelimesi üzerinde duralım. Manasçı bunu şöyle anlatmaktadır:

Atañ-babañ sanatın	Dedelerinin sayı sistemini,
Abiret algın okugan.	İbretle öğren, ey okuyan kimse
On miñ bolso san degen,	On bin olunca san derlerdi
On sandı bilgen kişini	On sana hükmedene de
Ordoluu orçun kan degen.	Ordusu var bir han derlerdi
On san bolso bir ilek,	On san olunca bir ilek derlerdi
Obolku Türkütün sözündö	Evvelki Türkün dilinde
Milliondu kim bilet.	Milyonu kim bilirdi
Ata-babañ sanatın	Atalarının nasıl hesapladığını
Almağınız çoñ mildet.	Öğrenmeniz büyük görevdir
On ileğniñ bir tümön,	On ilek bir tümendir
Uşu sanat Türkü til,	Bu sayı Türkî dildedir,
Oylonboston er cürgön.	Bunu düşünmeden erler geziyorlar
On tümönüñ top degen,	On tümene top demişler
Toktoldu, sanat çok degen.	Durdu, artık sayı yok demişer
Añdaganga uşu eken	Anlayan için bu böyle imiş
Atañardın sanatı,	Atalarınızın hesaplaması.
Al zamanda Alaştın	Alaşın o devirlerde
Cayılğan eken kanatı. (III, 270)	Yayılmış idi kanadı.
Manasçıya göre top <i>on milyondur.</i>	

Sözlükte bu kelimenin oyun aleti olan top, savaş aleti olan top, grup vs. anlamlarıyla birlikte *çokça*, *pek çok*, *epeyce* gibi anlamları kaydedilmiştir: “bir top” *epeyce çok*, “coon top” *önemli miktarda* (KRS, 251-252). Muhtemelen Manasçı “top” kelimesinin çokluk anlamı taşıdığından dolayı sayı ismi olarak, yani *on milyonu* ifade etmek için kullanmıştır.

Sonuç

Manas Destanı’ndaki arkaik unsurlardan bir tanesi sayı oluşturma yöntemidir. Yani Manas Destanı’nda Kırgız Türkçesinin Güney-Batı ağzında ve Türkmencenin bazı ağzlarında devam etmekte olan “on cüz/yüz” sayı isimleriyle bin üzerindeki sayıları oluşturma yöntemi korunmuştur. Bu yöntem Genel Türkçenin kendi kelime hazinesine dayanarak sayı oluşturduğu dönemlerden kalma bir olaydır diye düşünmekteyiz. Aynı şekilde Eski Türkçedeki *artuk* kelimesiyle sayı oluşturma yöntemi Manas Destanı’nda devam etmiş durumdadır.

Farklı sayı isimleri olarak değerlendirdiğimiz “san”, “ilek”, “tümön”, “azar” ve “top” kelimelerinin olmasını Manasçının *on bin* ve bundan fazla sayıların karşılıklarını arama ya da hatırlatma çabası olarak değerlendirmek mümkündür. Bir taraftan Manasçı Ata-babañ sanatı *atalarınızın hesaplama sistemi* diyerek bunların eski olduğunu vurgularken diğer taraftan uşul sanat Türkü til *bu hesaplama sistemi Türk dilindedir* diyerek mevcut sayı isimlerinin Türkçe karşılığını hatırlatır veya onları kullanmayı önerir gibi tavır sergilemektedir.

Bu kelimelerin (sayı isimlerinin) ortak özelliği *epeyce, çok fazla* gibi anlamlarının olduğu sözlük tanıklığıyla belli olmaktadır. Manasçı kelimelerin anlamlarından yola çıkarak on milyona kadarki sayı isimlerini düzenleyip gözler önüne sermektedir. Halk anlatısı olduğu için her ne kadar düzensiz kullanılmışsa da bu dikkate değer bir çaba olmuştur.

Kaşgarlı Mahmud’un sözlüğünden ve Manas Destanı’ndan örneklerde görüldüğü gibi Türklerde sayılar bin üzerinden milyonlu sayılara kadar Türkçenin kendi kelimeleri ve alıntı kelimeler aracılığıyla ifade edilmiştir.

Kısaltmalar

MKEBE-Manas: Kırgız Elinin Baatırdık Eposu

DTS-Drevnetyurkskiy Slovar’

DLT-Divanü Lûgat-İt-Türk

KRS-Kırgızsko-Russkiy Slovar’

PRS-Persidsko-Russkiy Slovar’

PED-Persian-English Dictionary

SİGTY-M-Sravnitel’no İstoriçeskaya Grammatika Tyurkskih Yazıkov: Morfologiya

SRHS-Sovremenniy Russko Hindi Slovar’

Kaynaklar

ÇEÇEYBAYEVA, N. Ö. (1978). *Kırgız Tilindegi San Atooçtor*. Frunze.

Bâbü-Nâme: “Bâbü’ün Hâtıraları”. (2000). (Yay. haz. Reşit Rahmeti Arat), 3. Baskı. Ankara: Kültür Bakanlığı.

Divanü Lûgat-İt-Türk Tercümesi. (1992). 3.baskı, Cilt I, (çev. Besim Atalay). Ankara.

Drevnetyurkskiy Slovar’. (1969). (Editörler: V. M. Nadelyayev, D. M. Nasilov, E. R. Tenişev, A. M. Şçerbak), Leningrad.

KARASAYEV, K. (1996). *Kamus Naama. Karasay Sözdük: Arab, İnan, Kıtay, Mongol, Orus Tilderinen Ooşup Kelgen Sözdör Cana Köönörgön Sözdör*. Bişkek.

MAMITOV, C. (1999). *Azırkı Kırgız Tili: Fonetika Cana Leksikologiya*. Bişkek.

- MANAS. (2010). *Kırgız Elinin Baatırdık Eposu, Sagımbay Orozbekovdun Variantı Boyunça*. (Yay. haz. Samar Musayev, Abdıldacan Akmataliyev), Bişkek.
- MANAS. (1995). *Kırgız Elinin Baatırdık Eposu: (Sagımbay Orozbekovdun Variantı Boyunça) I-Kitep*. (Yayın kurulu: T. K. Koyçuyev, A. A. Akmataliyev, S. M. Musayev ve diğerleri), Bişkek.
- MANAS. (1995). *Kırgız Elinin Baatırdık Eposu: (Sagımbay Orozbekovdun Variantı Boyunça) II-Kitep*. (Genel Yayın Yönetmeni: T. K. Koyçuyev), Bişkek.
- MANAS. (1995). *Kırgız Elinin Baatırdık Eposu: (Sagımbay Orozbekovdun Variantı Boyunça) III-Kitep*. (Yay. haz. S. Musayev, R. Sarıpbekov, E. Abdıldayev, B. Sıdıkov, C. Kırbaşev), Bişkek.
- MANAS. (1995). *Kırgız Elinin Baatırdık Eposu: (Sagımbay Orozbekovdun Variantı Boyunça) IV-Kitep*. (Yay. haz. S. Musayev, R. Sarıpbekov, E. Abdıldayev), Bişkek.
- MANAS.(2006). *Kırgız Elinin Baatırdık Eposu: (Sagımbay Orozbekovdun Variantı Boyunça) V-Kitep*. (Yay. haz. S. Musayev), Bişkek.
- MANAS. (2006). *Kırgız Elinin Baatırdık Eposu: (Sagımbay Orozbekovdun Variantı Boyunça) VI-Kitep*. Bişkek.
- MANAS.(2014). *Kırgız Elinin Baatırdık Eposu: (Sagımbay Orozbekovdun Variantı Boyunça) VI (ulandisi) - VII Kitep*. (Yay. haz. S. Musayev), Bişkek.
- MANAS.(2014). *Kırgız Elinin Baatırdık Eposu: (Sagımbay Orozbekovdun Variantı Boyunça) VIII- IX Kitep*. (Yay. haz. S. Musayev), Bişkek.
- MENGES, K.G. (2000). *Türk Tilderi Cana Alardın Tilderi: Türkologiyaga Kirişüü*. (çev. T. Abdiyev). Bişkek.
- MİLLER, B. V. B. (1960). *Persidsko-Russkiy Slovar'*. Moskva.
- ORUZBAYEVA, B. (2004). *Kırgız Til İlimi*. Bişkek.
- Osmanlıca Türkçe Ansiklopedik Lûgat*. (1999). (Yay. haz. Abdullah Yeğin, Abdulkadir Badıllı, Hekimoğlu İsmail, İlham Çalım), İstanbul.
- Sravnitel'no İstoriçeskaya Grammatika Tyurkskih Yazıkov: Morfolojiya*. (1988). (Genel Yayın Yönetmeni: Tenişev E. R.), Moskva.
- SÂMÎ, Ş. (1989). *Kâmûs-ı Türkî*. İstanbul.
- SÇERBAK, A. M. (1963). *Grammatika Starouzbekskogo Yazıka*. Leningrad.
- STEİNGASS, F. (1998). *A Comprehensive Persian-Engliish Dictionary*. Beirut: Librairie du Liban.
- TEKİN, T. (2003). *Orhon Yazıtları Grameri*. İstanbul.
- UL'TSİFEROV, O. G. (2004). *Sovremenniy Russko Hindi Slovar'*. Moskva: Russkiy Yazık Mediya.
- YUDAHİN, K. K. (1985). *Kırgızsko-Russkiy Slovar'*. Frunze.
- YUNUSALİYEV, B. M. (1971). *Kırgız Dialektologiyası: COCdun Kırgız Filologiya Fakul'tetteri Üçün Okuu Kuralı*. Frunze.